

Ο γυναικείος θρήνος στην αρχαία Ελλάδα: η ματιά της Gail Holst-Warhaft

Αθηνά ΚΑΒΟΥΛΑΚΗ — Ελένη ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΑΚΗ

Η ανθρωπολογική και μουσικολογική προσέγγιση στα γυναικεία μοιρολόγια που επιχειρήθηκε από τον συνάδελφο Άρη Τσαντηρόπουλο και την ομάδα του ήταν γοητευτική και διεισδυτική. Ωστόσο, η δραστηριότητα της Gail Holst-Warhaft είναι πλούσια και πολυσχιδής και η παρουσίασή της απαιτεί μετακίνηση και σε άλλους χώρους. Ένας τέτοιος ζωτικής σημασίας χώρος μελέτης και δράσης της Holst-Warhaft υπήρξαν οι κλασικές σπουδές, οι σπουδές της αρχαιογνωσίας, της αρχαιοελληνικής γλώσσας και κουλτούρας. Η Gail Holst-Warhaft στράφηκε με ιδιαίτερο ζήλο και προσήλωση στα κλασικά γράμματα κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών της ή καλύτερα των διδακτορικών της σπουδών, όταν μελέτησε συγκριτικά τον θρήνο στην αρχαιοελληνική γραμματεία και σε νεότερες λογοτεχνίες. Καρπός αυτής της ενασχόλησης υπήρξε το βιβλίο της *Dangerous Voices: Women's Laments and Greek Literature* που εκδόθηκε από τον εκδοτικό οίκο Routledge το 1992. Η οπτική γωνία από την οποία η Gail Holst-Warhaft προσεγγίζει το υλικό της είναι αυτή της συγκριτικής ή και δια-πολιτισμικής (cross-cultural) ανάλυσης. Η συγγραφέας ανατέμνει τη νεοελληνική παράδοση του μοιρολογιού και επιχειρεί να τη συσχετίσει με τους αρχαιοελληνικούς θρήνους. Από την αρχαία Ελλάδα δεν έχουμε αυτούσια γυναικεία μοιρολόγια, καταγραφές γυναικείων θρήνων σε ρεαλιστικά, ιστορικά δεδομένα. Ωστόσο, έχουμε καλλιτεχνικές αποτυπώσεις θρηνητικών σκηνών σε αγγεία και άλλα μνημεία, καθώς και ιδιαιτέρως σημαντικές αναπαραστάσεις θρήνου στη λογοτεχνία (και δη την ποίηση): αυτές ξεκινούν από τον Όμηρο αλλά αυξάνουν και κυριαρχούν στην τραγωδία. (Σας θυμίζω εδώ, δείγματος χάριν, την Ηλέκτρα, κατεξοχήν φιγούρα θρηνωδού.) Διαθέτουμε, επίσης, κάποιες ιστορικές μαρτυρίες για νομοθεσία σχετική με τους θρήνους και τα επικήδεια έθιμα σε διάφορες πόλεις και περιοχές της Ελλάδας την αρχαϊκή και κλασική εποχή. Αν και το αρχαιογνωστικό υλικό (συγκριτικά με το νεότερο) είναι περιορισμένο, η συγγραφέας

επιχειρεί να διακρίνει σημεία διεπαφής και πιθανά σημεία συσχετισμού. Το εγχείρημα είναι τολμηρό, ίσως και ριψοκίνδυνο· όμως η τόλμη είναι η αρετή που ταιριάζει πιο πολύ με το ίδιο το θέμα του βιβλίου, που δεν είναι άλλο από την τόλμη που χαρακτηρίζει τα ίδια τα γυναικεία μοιρολόγια, σύγχρονα και αρχαία, που δεν διστάζουν να κατονομάσουν ή και να μέμψουν όλους τους υπεύθυνους για τον θάνατο και την απώλεια των αγαπημένων (ακόμα κι αν υπεύθυνη είναι η ίδια η πόλις).

Η τόλμη, ωστόσο, του εγχειρήματος της Gail Holst-Warhaft δεν περιορίζεται μονάχα στην κατάθεση κάποιων ερευνητικών προτάσεων για την ερμηνεία του αρχαιοελληνικού θρήνου. Τολμηρή είναι πάνω απ' όλα η στάση της που δεν φοβάται να άρει στεγανά και αγκυλώσεις που διαχωρίζουν την αρχαιογνωσία από τις νεότερες σπουδές και να επιχειρήσει την κριτική και συγ-κριτική προσέγγισή τους.

Η στάση αυτή που εγγράφει την αρχαιογνωσία μέσα στον ερευνητικό προβληματισμό για τα νεότερα πολιτισμικά φαινόμενα δεν αποτέλεσε απλώς θεωρητική επιλογή για τη μελέτη του 1992, αλλά φαίνεται πως παραμένει σταθερός άξονας του έργου και της διαδρομής της Gail. Το 2011—10 χρόνια μετά την καταστροφή των Δίδυμων Πύργων στη Νέα Υόρκη—η Gail Holst-Warhaft δημοσιεύει τη μελέτη της *'No consolation: the lamenting voice and public memory'*.¹ Είναι από τις αγαπημένες μου για πολλούς λόγους. Ένας λόγος είναι ότι παραφράζει συνειδητά ή ασυνείδητα αυτό που καταθέτει όχι μια γυναίκα, αλλά ένας άνδρας ποιητής της αρχαϊκής εποχής, ο Αρχίλοχος: *κλαιών οὐκ ἴησομαι*.² Όχι, ο θρήνος δεν είναι παρηγοριά ή θεραπεία. Μπορεί να είναι τέρψη (θυμηθείτε το ομηρικό «γόοιο τετάρπετο»), κυρίως όμως είναι σημάδεμα. Μπορεί να είναι και καταγγελία. Πέραν, όμως, από τις λειτουργίες του θρήνου η μελέτη αυτή της Gail σηματοδοτεί και κάτι ακόμα (που εξηγεί κάπως και την επιλεκτική αναφορά μου). Στην προσέγγισή της η αρχαιογνωσία, τα αρχαιοελληνικά κείμενα και η αρχαιοελληνική ποίηση αναδεικνύονται σε προνομιακό πεδίο για τον αναστοχασμό, την ανασκόπηση και την

¹ Στον τόμο: Jan PARKER και Timothy MATHEWS (επιμ.), *Tradition, Translation, Trauma: The Classic and the Modern*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2011, 211–27. Δέκα χρόνια νωρίτερα είχε δημοσιευτεί το βιβλίο της *The Cue for Passion: Grief and Its Political Uses*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000, που εστιάζει στο πένθος και τη διαχείρισή του κυρίως σε σύγχρονα πολιτικά συμφραζόμενα.

² Αρχιλόχου απ. 11 West (το παραδίδει ο Πλούταρχος [*Hθ.* 2.33a–b]).

Το διαβάσαμε—το μεσημέρι της ίδιας μέρας που έγινε η εκδήλωση—με τους φοιτητές και τις φοιτήτριές μου, που τις ευχαριστώ και τους ευχαριστώ και απ' αυτήν τη θέση.

κριτική διαχείριση των σύγχρονων προβλημάτων—και μάλιστα του σύγχρονου παραλογισμού και της απώλειας.

Gail, σ' ευχαριστούμε!

Αθηνά Καβουλάκη
Επίκουρη καθηγήτρια, Τμήμα Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης
kavoulaki@uoc.gr

* * *

ΤΙΣ τελευταίες δεκαετίες ο θρήνος στην αρχαία Ελλάδα αποτελεί αντικείμενο πλήθους μελετών, σε μια προσπάθεια επανεξέτασης και επαναπροσδιορισμού της στάσης μας, ως ατόμων και ως κοινωνίας, απέναντι στον θάνατο και τον θρήνο. Σημαντική είναι η συμβολή της Holst-Warhaft στη συζήτηση που έχει ανοίξει σχετικά με τη λειτουργία του θρήνου στην αρχαία ελληνική κοινωνία. Βασική μελέτη της είναι το βιβλίο *Dangerous Voices: Women's Laments and Greek Literature* που εκδόθηκε το 1992.³ Στην εν λόγω μελέτη η συγγραφέας επιχειρεί να περιγράψει και να αναδείξει όλες τις διαφορετικές πτυχές του θρήνου, με έμφαση στον θρήνο των γυναικών. Στο έργο παρακολουθεί την εξέλιξη του θρηνητικού άσματος από την αρχαϊκή έως την κλασική εποχή. Ξετυλίγει την ιστορία αναφερόμενη στο ομηρικό έπος, στην ελεγεία και στην τραγωδία.

Στον Όμηρο δίνει έμφαση στον γυναικείο θρήνο σχολιάζοντας τον θρήνο της Θέτιδας, της Βρισηίδας, της Ανδρομάχης, της Εκάβης, της Ελένης. Τα βασικά χαρακτηριστικά του ομηρικού θρήνου συνοψίζονται στα εξής: 1. Υπερβολική εκδήλωση πένθους εκτός ελέγχου, 2. Οι γυναίκες είναι υπεύθυνες για τον επίσημο θρήνο. Υπάρχουν δύο ομάδες, αυτή των συγγενών και αυτή των επαγγελματιών θρηνηδών, 3. Ο θρήνος των συγγενών είναι αυθόρμητος και ακολουθείται από μια χορική απόκριση,

³ Gail HOLST-WARHAFT, *Dangerous Voices: Women's Laments and Greek Literature*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 1992.

4. Ο θρήνος των συγγενών δεν αναφέρεται στα ηρωικά κατορθώματα των θανόντων, αλλά εστιάζει στη δυστυχία των ζωντανών, 5. Ο θρήνος αποτελεί αναπόσπαστο μέρος των τελετών προς τιμήν του νεκρού.

Στην κλασική εποχή, ωστόσο, παρατηρείται μια αλλαγή στάσης απέναντι στον θρήνο, πράγμα που πιστοποιείται από τη νομοθεσία διαφόρων πόλεων, μεταξύ αυτών και της Αθήνας, όπου εισάγει σχετικό νόμο ο Σόλωνας, βάσει της οποίας απαγορεύονται οι υπερβολικές εκδηλώσεις γυναικείου θρήνου σε δημόσιο χώρο και οι πολυτελείς προσφορές στον τάφο. Αναφερόμενη στους πιθανούς λόγους που οδήγησαν στην εν λόγω νομοθεσία, η Holst-Warhaft δίνει έμφαση στο ενδεχόμενο να αποτελέσουν οι δυνατές θρηνητικές κραυγές των γυναικών απειλή για την κοινωνική συνοχή, προκαλώντας επιθυμία εκδίκησης. Υπάρχουν μαρτυρίες ότι οι απαγορεύσεις αυτές δεν είχαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, αλλά ίσως τηρήθηκαν εν μέρει. Ως υποκατάστατο των γυναικείων θρήνων εμφανίζεται στην Αθήνα ο επιτάφιος λόγος, ο οποίος θεσμοθετείται από την πόλη, άρα έχει πολιτικό χαρακτήρα, για να τιμήσει επιφανείς νεκρούς και να μη μείνει το έργο τους στη λήθη. Άρα, ενώ στην προ-κλασική περίοδο φαίνεται ότι οι γυναίκες ελέγχουν την τελετουργία προς τιμήν των νεκρών, στην κλασική περίοδο περιορίζεται ο ρόλος τους και εμφανίζονται και άλλοι τρόποι επαίνου των νεκρών που διαχωρίζουν την ανδρική από τη γυναικεία αντίδραση απέναντι στον θάνατο. Η ελεγεία ενδέχεται να υπόκειται στους ίδιους περιορισμούς με τον θρήνο, αν και αποτελεί ένα λογοτεχνικό είδος απώλειας και παρηγοριάς, το οποίο διαφέρει σημαντικά από τον θρήνο, κατά την Holst-Warhaft, η οποία αναλύει την ελεγεία από φροϋδική οπτική και αναρωτιέται αν τελικά αποτελεί ένα ανδρικό είδος.

Στην τραγωδία αντανακλάται ο διαφορετικός ρόλος ανδρών και γυναικών στον θρήνο, καθώς εμπλέκονται και οι ακροατές σε έναν αγώνα που δίνει στους άνδρες μια διέξοδο για την πιθανή βία την προερχόμενη από τη λύπη και ταυτόχρονα αρνείται στις γυναίκες κάθε δημόσιο ρόλο στο τελετουργικό δράμα που είχαν συνήθως υπό τον έλεγχό τους. Ο Αισχύλος αναδεικνύει το ζήτημα της απειλής του γυναικείου θρήνου για την πόλη και το κύρος των ανδρών και σε κάποιες περιπτώσεις στρέφει τον γυναικείο θρήνο εναντίον των ίδιων των γυναικών. Αναλύεται διεξοδικά το έργο του και κυρίως η *Ορέστεια*, όπου ανιχνεύεται η γυναικεία μορφή της τέχνης του θρήνου ως εκρηκτική, έστω δυνητικά. Ψήγματα της αισχύλειας παράδοσης του θρήνου επιβιώνουν στην ύπαιθρο κυρίως σε απομακρυσμένες περιοχές στην Ελλάδα μέχρι σήμερα. Ο Σοφοκλής και ο Ευριπίδης παρουσιάζουν στα έργα τους αυθύπαρκτες

ηρωίδες παρά στερεότυπα της γυναικείας φύσης. Ο θρήνος σταδιακά στα δράματα των τραγικών εμφανίζεται να χάνει ως προς τη δύναμη των λόγων των γυναικών, που είναι απειλή για τη συνοχή της κοινωνίας, και να μετατρέπεται σε ένα “φάρμακο” που μπορεί να θεραπεύσει ή να απαλύνει τον πόνο των θρηνωδών. Ο θρήνος των γυναικών ως δημόσιος λόγος υποβαθμίζεται και αναδεικνύεται ο θεραπευτικός του χαρακτήρας για κάθε γυναίκα.

Ποια είναι η ιδιαίτερη συμβολή της Holst-Warhaft στη μελέτη των θρηνητικών ασμάτων; Οι παραλληλισμοί και η συνεχής σύνδεση του αρχαίου θρήνου με μεταγενέστερες εποχές. Η σύνδεση του θρήνου με τη νεότερη λογοτεχνία, ο παραλληλισμός του θρήνου στην αρχαιότητα με τις αντίστοιχες πρακτικές την εποχή του Μεσαίωνα, η προσέγγιση του θρήνου με βάση τις σύγχρονες φεμινιστικές θεωρίες, η ανάλυση ελεγειακών ποιημάτων αξιοποιώντας φροϋδικές θεωρίες: αυτά συνιστούν τη ματιά της Gail Holst-Warhaft, μια σύγχρονη ματιά στον αρχαίο θρήνο που δίνει το έναυσμα για ποικίλες προσεγγίσεις και ερμηνείες. Θα κλείσω με τα λόγια της ίδιας της συγγραφέως:⁴ «θα πρέπει να θεωρήσουμε τον θρήνο όχι απλώς ως παραδοσιακή γυναικεία αντίδραση στον θάνατο, αλλά ως ένα δείγμα της σχέσης της κοινωνίας με τον θάνατο και άρα ως θεμελιώδες στοιχείο για την ίδια τη ζωή».

Ελένη Παπαδογιαννάκη

Δρ Φιλολογίας

Μέλος ΕΔΙΠ, Τμήμα Φιλολογίας

Πανεπιστήμιο Κρήτης

e.papadogiannaki@uoc.gr

⁴ *Dangerous Voices...*, ό.π., σ. 8.